

Znovuvytváření ruského fenoménu na počátku 21. století: návraty a nová „nasvěcování“

Poslední události na východě Evropy, tzv. ukrajinská krize a ruská anexe Krymu bývají chápány jako počátek nové studené, možná i horké války. Vyostření konfliktu a budování nových frontových linií, zatím pouze v diplomacii a politice, znovu obnažilo problém slabého porozumění až neporozumění tzv. ruskému fenoménu. Nemusíme objevovat staré pojmy jako ruská hádanka, ruská sfinga, ruská duše (Russian soul), ale pochopení Ruska nejen v synchronní, ale i diachronní dimenzi je nezbytné; právě pohled zpět vysvětluje i kroky současné. U nás se v podstatě objevují dvě vyhraněné tendence: na straně jedné je to zjevná rusofobie, přesvědčení, že „mráz přichází z Kremlu“, že Rusko je nepřítel západní civilizace a Evropy jako takové. Toto přesvědčení vyjadřuje drtivá většina politické scény v Polsku, ale to lze pochopit historickou zkušeností. U nás jsou rusofoby často i ti, kteří mají, ale hlavně měli v SSSR a Rusku mimořádné vztahy prominentní povahy. Jiní zaujímají vůči Rusku kritický až negativistický postoj; na straně druhé jsou rusofilové, kteří naopak vše ruské přijímají nekriticky, odkazující k našemu „slovanství“. Jen menšina zastává kritické, ale nikoli negativistické postoje: to, co vzniká v polovině 19. století u Karla Havlíčka a pokračuje u T. G. Masaryka a Jana Slavíka.

[181]

Rusové sami kromě linie západnické, liberální, která byla silná zejména v 80.–90. letech 20. století, pojetí ruského tajemství podporují. Jedním z takových „retrokroků“ byla reedice knihy právníka Michaila Zyzykina (1880–1960) Царская власть в России¹ s podtitulem „вечное и всегда возможное“. Zyzykin jako profesor Moskevské a později Varšavské univerzity, jenž svou životní pouť ukončil v Argentině, vytvořil dílo, jež je implicitní i explicitní obhajobou ruského samoděržaví, autokratického systému, jehož právní základy a rámce zkoumá. Klíčová je úvodní kapitola Царская власть и закон о престолонаследии в России, přičemž výkladovým jádrem je vznik Ruské říše a „дарование царского сана“ Ivanu Hroznému roku 1562 od konstantinopolského patriarchy. Nevyhýbá se však ani

1 М. Зызыкин: Царская власть в России. «Москва», Москва 2004, серия Наследие Русского Зарубежья.

implementaci protestantských principů (табель о рангах) za Petra I. Z hlediska atraktivity je podstatná partie Тайны Александра I, a to od možné carevičovy účasti na vraždě jeho otce Pavla I. až po jeho „útěk“, odchod do tomského kláštera pod jménem Fjodor Kuzmič anebo odplutí anglickou lodí z Archangelska do Londýna.

Důležitá z hlediska legitimacy systému je kapitola Император Николай I и военный заговор 14 декабря 1825 года. I když je Mikuláš I. například podle Lva Tolstého zločincem, jenž nechal kartáči rozstřílet, popravit a devastovat ruské elity, Zyzykin na konkrétním materiálu ukazuje, že věc je značně složitější (Mikulášovy projevy, mimo jiné k diplomatům, výsledky zatčených děkabristů). Uvádí zde také příznačně Puškinovy verše:

Нет, я не льстец, когда царю
Хвалу свободную слагаю:
Я смело чувства выражаю,
Языком сердца говорю.
...О нет, хотя юность в нем кипит,
Но не жесток в нем дух державный.
Тому, кого карает явно,
Он втайне милости творит.

Lze ovšem právem namítat, že se tyto „tajné milosti“ netýkaly pěti popravených děkabristů ani stovek dalších mučených a perzekvovaných: proto také carismus musel odejít ze scény dějin a možná i proto tak krvavě. Nicméně nacházíme tu známé ruské pojetí „poučování moci“, jak se vyskytuje např. u G. R. Děřžavina (1743–1816) ve Felice (Фелица, 1782), kritickém pajánu na Kateřinu II. podle vzoru Královny víl (The Faerie Queene, 1590) Edmunda Spensera (1552–1599).

V nedávné minulosti věnovali Rusové značnou pozornost životu starého Ruska. Zde vyniká zejména kniha Borise Grigorjeviče Jakemenka.² Když pomíneme populární výklady o prehistorii města, nejzajímavějšími partiemi jsou popisy kolonií cizinců od Řeků a Italů (сурожане), u nichž posledně jmenovaní byli i nositeli renesančních prvků v ruském myšlení a kultuře, přes expanzi migrantů za Ivana III. k specifickému postavení

2 Б. Г. Якеменко: Быт и традиция Москвы XII–XIX веков. Часть I. Изд. Центр гуманитарного образования, Москва 2000; часть II, 2003.

Arménů a Židů až k významným cizincům (Lazar Serbin, lékař Leon Židovin). Módní „historie všedního dne“ (День Москвы, Уличная жизнь) dominuje v obou dílech, z nichž druhý se týká klíčového 18. a 19. století a ukazuje na vývoj Německé slobody, arménské šlechty, moskevských Gruzínů a názorně demonstrovuje fakt, že podloží ruské elity tvoří často původem cizinci (je to zřejmé i v ruské literární klasice: po dědečkovi asi Habešan Puškin, „Skot“ Lermontov – Learmonth, polsko-ukrajinský Gogol, Polák Senkovskij, „Švéd“ Veltman, „Dán“ Dal'/Dahl, „Tatar“ Dostojevskij apod.), např. arménský rod Vachtangov-Bagratiun. Příliš se mi nelíbí část o „moskevském jazyce“: je totiž jen povšechná a nikoli lingvistická. Pro kulturu je důležitý výklad o moskevských klubech (anglický, lovecký) a kočích (kapitola Московские извозчики).

Ve své době vzbudil značnou pozornost svazek o cenzuře v SSSR založený na do té doby tajných, ale i řadě veřejných dokumentů.³ Jde o fascinující soubor textů, který současně ukazuje na strukturu cenzurních institucí a na mechanismy reálné, nikoli předběžné, úřední cenzury – nešlo však pouze o SSSR; obdobně tomu bylo v carském Rusku a bylo by jistě dobré, aby v této souvislosti vznikla srovnávací studie. Šokující se může zdát, že se cenzura týkala i odtažitých vědeckých projektů, např. sborníku o Lomonosovovi, ale to bychom nesměli vědět o významu, který Rusové vždy přikládali slovu a literatuře. Zajímavou partií je také líčení odstraňování „nevhodných“ knih z knihoven (изъятие книг) nebo speciální cenzurní jazyk (např. искажение советской действительности).

Detailněji je zaměřena kniha Nonny Marčenkové o životě a mravech Puškinovy doby.⁴ Charakteristické ovšem je, že je to opět rusky hermeticky uzavřené: jiné práce podobného druhu, které vidí ruské záležitosti zvnějšku, a tedy šetrně a jinak, mj. knihy a studie německého (původně NDR) rusisty Klause Städtkeho⁵, tu nejsou.

3 Цензура в Советском Союзе 1917–1991. Документы. Составитель: А. В. Блюме. Комментарии: В. Г. Воловинок. Росспэн, Москва 2004.

4 Нонна Марченко: Быт и нравы пушкинского времени. Азбука-Классика, Санкт-Петербург 2005.

5 K. Städtke: Ästhetisches Denken in Russland. Aufbau-Verlag, Berlin 1978. Týž: Dichterbild und Epochenwandel in der russischen Literatur des 20. Jahrhun-

Pro literaturu a literární vědu je důležitá série „pro et contra“ představující soubory reakcí a hodnocení výrazných, nejen ruských postav, skutečných, nikoli umělých mediálních celebrit. Série s úplným názvem «Русский нымь» – pro et contra obsahuje ruské reakce a recepce: např. jde o osobnosti N. Berďajeva, N. Gumiljova, P. Florenského, archimandrity Feodora, V. Nabokova, I. P. Pavlova, V. I. Vernadského, rivality Moskvy a Petrohradu, A. S. Puškina, L. Tolstého, D. S. Merežkovského, I. Bunina, ale také Platóna nebo Nietzscheho. Středem pozornosti se stal i M. Bachtin, sv. Augustinus, Macchiaveli nebo celý fenomén pravoslaví. To je zjevně série cílená na utváření vědomí ruského světa.

S tím souvisí i práce o ruském literárním kánonu,⁶ kterou recenzujeme v čas. Opera Slavica (1/2014) a na kterou tímto odkazujeme. Jen in margine: autor *Ruského kánonu* s podtitulem *Книги 20. столетия* je známý literární vědec; na internetu se registruje řada jeho knih, z nichž vynikají pokusy stanovit kánon moderní ruské literatury 20. století vlastně ve třech knihách z let 2001, 2004 a 2013: zdá se, že zejména pro neruské rusisty to může být svérázná čítanka doporučené literatury a interpretační model. Sám Igor Suchich (roč. 1952), absolvent Leningradské státní univerzity z roku 1976, nyní profesor katedry dějin ruské literatury téže univerzity jen v jinak, zase postaru pojmenovaném městě, se zahraničními zkušenostmi z nizozemského Groningenu, bulharského Plovdivu, Helsinek a Korejské republiky, ví, jak na to, aby spojil svou profesi s podstatnou medializací a ekonomickou realizací: je mimo jiné šéfem týmu, jenž sestavil učebnice literatury 20. století pro 5.–11. třídu, ale hlavně editor řady ruských „klasiků“ (sebrané spisy I. Babela, A. P. Čechova, M. Bulgakova, M. Zoščenka, dílčí edice I. S. Turgeněva, A. A. Feta, L. N. Tolstého, V. Vysockého aj.), jenž na své cestě literárněvědným životem posbíral také řadu ocenění a kromě členství ve Svazu spisovatelů také v různých redakčních radách, včetně proslulého časopisu Zvezda. Pokusy o ruský literární kánon 20. století jsou takřka vždy riskantní, ale současně lákavou příležitostí ve smyslu vlastního

derts. Brockmeyer, Bochum 1996. Týž: Welt hinter dem Spiegel. Zum Status des Autors in der russischen Literatur der 1920er bis 1950er Jahre.. Aufbau-Verlag, Berlin 1998. Klaus Städtke, Christine Engel (Hrsg.): Russische Literaturgeschichte. Metzler, Stuttgart 2011.

6 Игорь Сухих: Русский канон. Книги XX века. «Время», Москва 2013.

obrazu literatury a jejího poetologického klíče a jako možnost zásadně vstoupit do hry o ovlivnění ruského vidění tohoto světového fenoménu. Pokusy o takové kánony tu byly v různých literaturách: např. „povinná četba“ amerických univerzit známá jako „world literature“; kniha Harolda Blooma *The Western Canon: The Books and School of the Ages* (1994, čes. jako *Kánon západní literatury*. Knihy, které prošly zkouškou věků, 2000) je i u nás vyprodána a těší se značné pozornosti čtenářů-laiků, i když je zřejmé, že sama koncepce „západního kánonu“ je něco, co neodpovídá vývoji evropských literatur ani jejich transcendenci.

V tomto kontextu nepřekvapí ani zájem o „věčné“ otázky řízení státu, např. o korupci.⁷

Zajímavým jevem je také exploatace dobových dokumentů, korespondence a archívních nálezů k odhalení důležitosti určitého prostředí. To si druhdy uvědomila i mezinárodní slavistika, když Komise dějin slavistiky při Mezinárodním komitétu slavistů mě požádala o zorganizování mezinárodní konference na toto téma, z níž vzešel ceněný publikační výstup.⁸ Například kniha Karin Reichové a Eleny Rousanové o ruských stycích (nejde však jen o Rusy, ale v Rusku usazené cizince, zvláště vědce) známého matematika Johanna Carla Friedricha Gauße (1777–1855), který ovšem pokračoval čistě ruskojazyčné oblasti, ale jde vždy o území Ruské říše. S Gaußem například korespondovali lidé z univerzit v Dorpatu (což je německé a švédské označení, rusky je to Děrpt nebo Jurjev, estonsky Tartu), Kazani, Moskvě, Charkově, Petrohradě, z Ruské akademie věd apod., a byli mezi nimi mj. N. Lobačevskij, Georg Friedrich Parrot, Thomas Clausen, Carl Jaenisch, Friedrich Georg Wilhelm Struve (o rodě Struveových a jejich roli v Rusku je zde samostatný pasus).

Specifickou vrstvu procesu znovuvytvoření či obnovy nebo revitalizace ruského fenoménu představuje krásná literatura. K nám se nyní dostává

7 В. В. Астанин: *Борьба с коррупцией в России XVI–XX веков. Диалектика системного подхода*. Российская криминологическая ассоциация. Москва 2003.

8 *Viz Slavica Litteraria*, X 15, 2012, supplementum 2, Masarykova univerzita, Brno 2012. *Развитие slavistiky в зеркале эпистолярного наследия и других личных документов. Vývoj slavistiky v zrcadle epistolárního dědictví a jiných osobních dokumentů*. Eds: Sergio Bonazza, Ivo Pospíšil.

pouze její zlomek, jenž prošel sítím určitého zúženého vnímání a přísných ideologických měřítek: dostávají se k nám k překladu – snad právem – díla laděná antiutopicky, fantasticky, postmoderně, politicky liberálně, tzv. prozápadně, i když přesně nevíme, co to znamená, když všichni pocházíme z asijsko-mediteránního, židovsko-anticko-křesťanského okruhu. Jiné vrstvy stojí stranou: především konzervativně a duchovně zaměřené, až to mnohým připadá jako literatura fantastická nebo magický realismus. Co na této literatuře může neinformované překvapovat, je především její hluboké ponoření do ruské literární tradice, do hlubin jazyka, jenž můžeme Rusům závidět, jakkoli víme o potencích češtiny: ona diglosie tu žije, dýchá, pulzuje, takto žádný český romanopisec nebo básník nemůže využívat např. jazyk Dalimilovy kroniky.

Příkladem mohou být v Rusku vysoce ceněné doslova bestsellery Jevgenije Vodolazkina (nar. 1964), filologa, medievisty, jehož dílo na pomezí beletrie a literatury faktu budí oprávněnou pozornost, např. fascinující román Vavřín/Vavřinec (rus. Лавр, Laurus, 2014) s příznačným podtitulem „неисторический роман“, příběh z 15. a 16. století líčící životní dráhu chlapce a nakonec léčitele a poustevníka s mimořádnými duchovními schopnostmi. Vnitřní propojení myšlení středověkého člověka s dnešní dobou dokládá to, o čem je autor přesvědčen: neexistenci času; jeho postavy přesahují svou dobu, vizionářstvím se derou do naší současnosti, živí a mrtví se spojují v jeden pulzující celek.

Samostatnou kapitolou je jazyk románu, jehož postavy často mluví „jako kniha“, je však nejisté, že tomu tak mohlo být ve skutečnosti, neboť proces prolínání obou jazyků byl velmi, velmi povlovný a zrychlil až v 17. a 18. století. Takto například mluví postavy románu: „Азь есмь Сильвестр. Аз придох, яко болеет моя мати. Ты же, Арсение, помози нам.“ (s. 136). „Славе Тебе, Господи Вседержителю, яко не остави ны.“ (s. 49). „То ты и сам, отче, ведаеши.“ (s. 54). „Глаголи Аврааму, яко пришло ему время изыти из жизни сея.“ (s. 55) aj. Obvykle je to v situacích, kdy se cituje bible nebo náboženské texty či se parafrázuje, jinde se jazyk jen mírně archaizuje několika lexikálními signály, jindy je kompletně jen mírně archaizovaný nebo zcela moderní: to by jistě mohlo být předmětem kritiky a polemiky. Současně tu však jsou vstupy jakoby z budoucnosti, v nichž se vykládá, jak to bude vypadat na tomto místě: týká se to např. Pskova,

místa, odkud hlavní postava Arsenij nesoucí postupně tři jména pochází a kde později probíhá archeologický výzkum a rozhoří se láska. Prostor a čas se prostupují, minulost není oddělena od přítomnosti a budoucnosti. Arsenije provází celým životem duše jeho první a poslední lásky Ustiny a jejich zemřelého dítěte, stejně jako jeho zemřelého učitele Christofora, jenž ho naučil znát léčivé byliny a odhalil v něm léčitelský a vědecký dar. Tematická pestrost Vodolazkinova románu je až příliš blízká někdejšímu románům Ivana Jefremova (1908–1972), vlastně takřka všemu, co napsal, zejména však *На краю Ойкумены* (1946), ale i prózám pozdním včetně *Ходины Быка* (Час Быка, 1963–68) – podobně je propojování minulosti a budoucnosti, jež o dvacet let později ve *Vzpomínkách na budoucnost* (Erinnerungen an die Zukunft, 1968, čes. v překladu Ludvíka Součka 1969), kde „ruská stopa“ je určující, využil Erich von Däniken (nar. 1935). Ukazuje se, jak hluboce v ruském myšlení je zakotveno ono asijské „plynutí“ a kosmické proudění neomezované umělými racionalistickými konstrukty. Román se odehrává v Rusku, ale také na pouti do Evropy a na Blízký Východ k Božímu hrobu, kde Arsenije/Lavra čeká smrt jeho bližních a těžké zranění, ale jeho altruismus (tak blízký lidem v Jefremovových románech) pomáhá vše překonat až k poslednímu spočinutí. Neotřesitelná, samozřejmě až zdánlivě naivní víra ve vítězství dobra, nenásilí, měkkosti, poddajnosti, tedy lepšího porozumění světu a vesmíru, jsou tu ideovou dominantou.

Podobné, leč v něčem zase jiné jsou prózy Dmitrije Danilova (nar. 1969), např. *Horizontální poloha* (Горизонтальное положение, 2010), *Černý a zelený* (Черный и зеленый, 2004) a *Popis města* (Описание города, 2012) nebo Sergeje Nosova (nar. 1957), mj. *Člen společnosti aneb Hladový čas* (Член общества или Годное время, 2000), *Tajný život petrohradských památníků* (Тайная жизнь петербургских памятников, 2008). Tomuto literárnímu proudu budeme věnovat samostatnou pozornost jinde.

Budování nové image Ruska a vytváření vícevrstevnatého modelu ruského fenoménu je ovšem nejen součástí ruské politiky, ale celého tělesa ruské vědy a kultury v širokém slova smyslu. Je zřejmé, že podstatným podnětem k této činnosti je i narůstající zájem světové veřejnosti.

Ivo Pospíšil